

Årestuen i Ørsdalen

Om gammel byggeskikk i Bjerkreim

Eilert Sundt fødd i Farsund 1817, var en norsk samfunns- og kulturforsker. Han var sokneprest i Eidsvoll fra 1869 til han døde i 1875. Han viet sitt liv til «folkelivets, navnlig studiet av det lavere folkelivs historie». Han regnes som grunnleggeren av faget sosiologi i Norge.

I studietiden fattet Sundt interesse for historie, og fikk i 1849 et stipend for å studere kirkehistorie. I mellomtiden hadde interessene hans tatt nye veier, og han begynte å utforske romanifolket. Blant hans videre arbeid kom i 1862 det omfattende verket; «Om Bygningsskikken paa Landet i Norge». I den forbindelse gjorde han flere reiser omkring i Norge, også i sør-vest Norge. Han skreiv også i opplysningsbladet «Folkevennen». Her finner vi noe interessant fra Bjerkreim. Eilert Sundt skriver i Folkevennen i 1865:

«En bondemann fra heien overfor Mandal var i januar 1863 i Ørsdalen i Birkrem, og forteller om en årestue; åren (ildstedet) var midt på gulvet, ljoren (hvor røken gikk ut) like over, og denne ble om natten, når det var ildslukt, dekket med en lem. Der var såkalt blekstein oppreist på en ene side av åren, som vendte mot døren (for å beskytte mot trekk utenfra), og en gjelje (svingbar stokk), som de reidde (svingte) gryten fra eller henover varmen.»

Bor det folk i huset enda, så vil jeg kalle dette en såre oldtidslevning, det er ihverfall eneste bebodde stue i hele Norge, som jeg vet om, av det opprinnelige slag.»

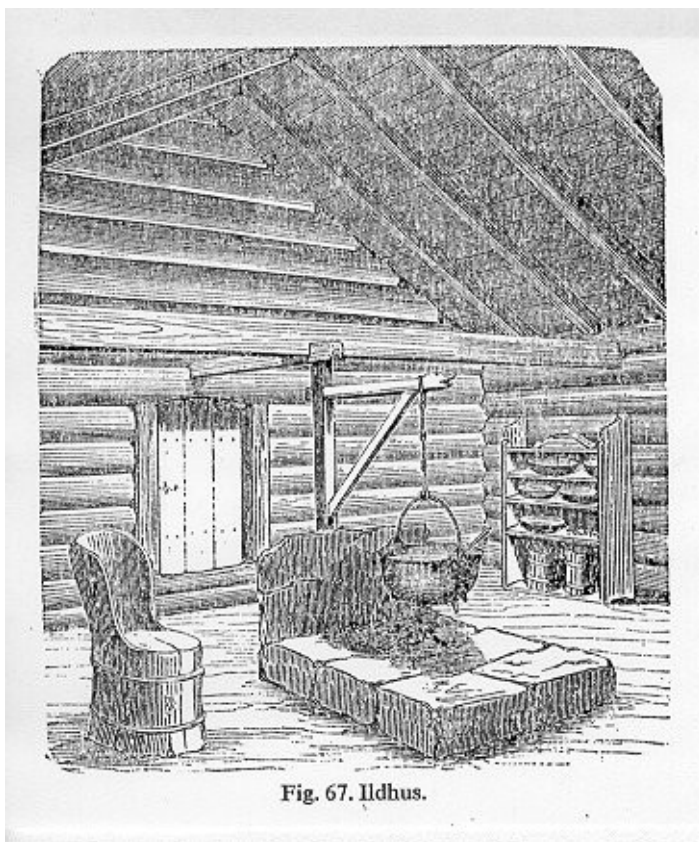

Fig. 67. Ildhus.

Tegningene viser en årestue slik som den som var i Ørsdalen og som ble beskrevet i 1863. I følge Sundt var årestuer i Norge så sent en sensasjon. Han mente at årestuer gikk ut av bruk i de indre bygder sør for Ryfylke midt på 1700-tallet. Denne årestuen i Ørsdalen var tydeligvis et unntak.

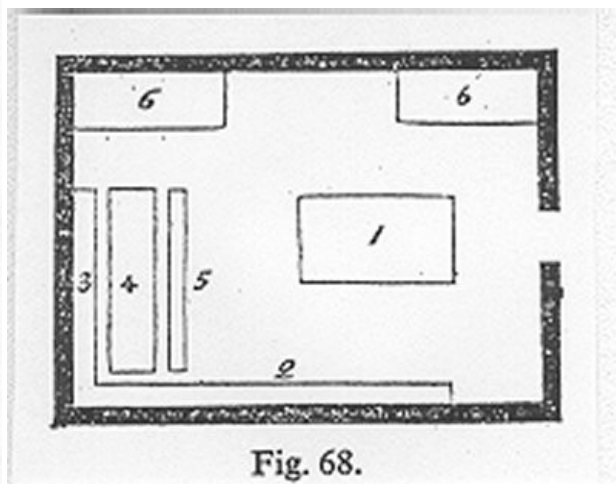

Fig. 68.

Figur 68 viser; 1=åre, 2=langbenk, 3=pall eller tverrbenk, 4=langbord, 5=forsete eller langkrakk, 6 og 6=senger for ektefolkene og for barnene.

BYGGESKIKK ANDRE STEDER I SØR-VEST NORGE

Eilert Sundt har en grundig og omfattende redegjørelser for byggeskikken og årestuens utbredelse. Vi tar utgangspunkt i hans beskrivelser og konklusjoner for dalførene østenfor og vestenfor og sønnenfor Bjerkreim, og likedan hva han skriver for Jæren. Det gir et godt grunnlag for å beskrive byggeskikken i Bjerkreim i de eldste tider.

BYGGESKIKK I SETESDAL

I 1777 skriver presten Gjellebøl i Valle om hvordan innehusene vanligvis er i Setesdalen. Vi vet at dette delvis også gjaldt for mer vestlige bygder, slik som i Åseral og andre indre bygder. Folk i Bjerkreim hadde samkvem med disse bygdene i øst, derfor tar vi her med denne byggeskikken. Gjellebøl skriver slik om hus i Setesdal:

Innehusene er vanligvis to hus, nemlig det såkalte eldhus eller røkstue og et såkalt bur eller bod. Eldhuset eller den stue hvori de bor, består alene med tak over de snaue vegger, uten avdeling med kammers, uten overværelse, uten loft, ja uten kjeller. Skorstein bruker de ikke; men i dens sted betjener de seg av et eldsted midt i huset, hvilke de kaller *åre*, som er en opphøyelse i firkant av steiner, til $\frac{1}{2}$ alens høyde, på hvilke de koker deres mat og antenner deres eld.

Over denne er det intet rør for røyken, men alene et firkantet hull på taket, hvor røyken trekker opp, over hvilket er en lem, som om dagen åpnes, men om natten kan nedlegges. Vinduer bruker de heller ikke på disse hus: men at det lys, som de bruker, må komme fra nevnte åpning i taket.

Møblene i en slik stue er heller ikke mange, da man jevnlig ikke finner andre her enn to sengesteder, som består alene av 2 sider og er vedheftet til veggen, hver i sin krok, samt et langt bord men benker omkring og noen trekrakker omkring åren.

Enhver ser lett av dette, at disse stuer er både uanselige og ubekvemme. De er uanselige av mange årsaker, men først og fremst fordi de blir innvendig ganske svarte, liksom et tørkehus, av den røyk som de er bestandig oppfylt med, om skjønt at mange av beboerne skurer og vasker de 4 eller 5 nederste stokkene, hvor røyken ikke faller så tykk som høyere opp på veggene. - Men besynderlig er de ubekvemme, nemlig for det første fordi man aldri kan se solen, men alene noe lys gjennom det nevnte hullet i taket, og for det annet fordi en slik stue kan aldri være varm om vinteren, ettersom døren alltid må stå noe åpen, for å drive røken fra stuen opp gjennom åpningen på taket, så at om man har den største eld antent og man med elden kan brenne seg på den ene side, når man sitter omkring åren på de nevnte krakker, hvor beboerne gjerne sitter i en firkant, så kan man dog ikke annet enn fryse på den annen side, og altså umulig holde seg varm, uten å tale om at røyken gir mye besvær.

Det faller derfor i begynnelsen for en fremmed både forunderlig og ubehagelig å oppholde seg i slik en røkstue; men når man blir vant til dette arbeid, så kan man bedre finne seg i med det.

Her må dog ikke forglemmes, at de mest formuende har i de siste år begynt å oppbygge seg, med vinduer samt med loft ovenpå, tillike med skorsteiner slik som andre steder, ja noen har anskaffet seg kakkellovner. Dog, disse såkalte *nystuer* eller *skorsteinstuer* bruker de ikke utenom vinteren for varmens skyld; og heller ikke bruker de disse til sine gjestebud, og alle deres høytider holder de i de omtalte røkstuer, dels fordi de er mest vant til det, og fordi de nødige vil vise at de frafaller sine forfedres skikker.

De såkalte *bur* eller *bod* hører og til innehuset og settes gjerne ved siden av det. Dette er det

eneste hus som består av to etasjer, dog med den forandring, at den øverste etasje, som og kalles *loft*, går 1 alens lengd ut over den nederste på alle sider og altså er meget videre enn den første, samt forsynt med bord, som den nederste sjeldent er forsynt med. I det nederste værelse oppbevares dere kornvarer og andre matvarer, men i det øverste gjemmes deres kister, sengeklær, gangklær og annet av tøy som de måtte ha. (Det er altså stabbur det tales om).

Av denne beretningen ser vi at årestuene var ganske vanlige i Setesdalen inntil 1770-80 årene. Men hvordan var byggeskikken enda lenger øst?

BYGGESKIKK I TELEMARK

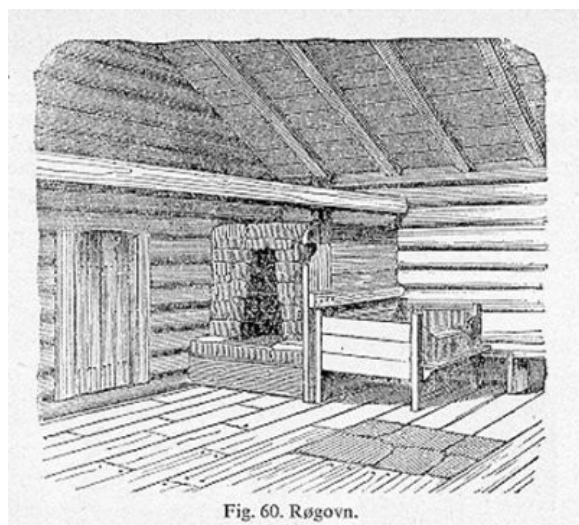
En beretning fra 1785 fra indre Telemark forteller:

De såkalte røkstuer er for det meste ute av bruk; dog ser man enda i de øverste fjellbygder noen, hvis store og brede tømmerstokker viser, at der er oppført for mange år siden. Disse er innrettet slik: de har sjelden vinduer, med et hull på en av veggene med skjå dvs. blæreskinn for, over to korslagte pinner. Midt på gulvet er der en avlang mur, som omtrent er et par alen brei og like så høy, hvorpå de har elden. Røyken derifra trekkes opp gjennom et hull på taket, hvorfra og lysning kommer ned. Fra dette hull henges en stang ned, som over taket er forsynt med et deksel av tre og halm for å lukke hullet, når man vil ha stuen varm, som gjør at røyken brer seg ut mot veggene, og som gjør at disse steder er sorte. Til slike stuer er døren og inngangen vanligvis lav.

Av denne beretning fra indre Telemark ser vi at årestuene her var ikke i bruk så lenge som i Setesdalen, det var bare noen ganske få igjen. Og her har de gamle årestuer fått et skinnvindu og selve åren med eldstedet var bygget opp i rommet for å redusere røyken i rommet. Men denne utviklingen har neppe hatt særlig innvirkning på byggeskikken i Bjerkreim, med avstand og samkvem dertil. Hva med de bygder som ligger vestlige av Bjerkreim, hvordan var byggeskikk der?

BYGGESKIKK PÅ VESTLANDET

Eilert Sundt skriver i 1862: «Indtil for 100 år siden (ja i de fleste bygder vel indtil i mands minde) har hele Bergens stifts land-distrikt været bebygget med *røgovnstuer*, fra fjeld til fjære, fra de inderste bygder og høieste fjeldgårde til de yderste udøer. Pontoppidans og de andre forfatteres beretninger samt egne iagttagelser fra nutiden lade mig slutte det.»

I en røkovnstue er eldstedet flyttet fra midt i rommet til en sidevegg. Her er det murt opp en åpen «peis» som eldsted. Derifra går røyken opp i rommet og ut i ljoren slik som i årestua.

En røkovn ble fyrte opp to ganger i døgnet, morgen og kveld. Den trengte godt med ved som varmet opp steinsettingen omkring, og som deretter holdt på varmen. Torv er ikke egnet i en slik ovn.

Sundt beretter videre at han i 1856 kun fann fortellinger om røkovnstuer, og at det ute mot havkanten var første sted som en begynte å innføre bilegger-ovner. I Bergens nærmeste omegn eller Fana prestegjeld var man allerede i 1779 i ferd med å avskaffe røkovnen, men andre steder slik som i Kvinherred og Hardanger har røkovnstuene holdt seg lenger, slik at middelaldrede menn kunne minnes dem som ganske alminnelige. Men i de siste år, kanskje omkring 1840 har de gått svært tilbake, og er ikke mange igjen.

BYGGESKIKK I RYFYLKE

I 1860 besøkte Sundt de indre bygder av Ryfylke. I Suldal, Sand, Jelsa og Hjelmeland fortalte kjente menn at røkovnstuer hadde vært alminnelige for 50, for 30, ja, enda til 15 år siden (dvs i tidsrommet 1810-1845), da de så litt etter litt var avskaffet. Og selv fikk han se noen av de ytterst få, som enda stod igjen, nemlig en på Sand og en på Jelsa. De var ytterst dårlige, men dog tilstrekkelige til å vise at det ikke var noen missforståelse med de muntlige forklaringene, at de angikk røkstuer av samme innretning som lenger nord.

I Suldal ble røkovnen først ombyttet med en peis. Her har også kokeovnen funnet inngang og fortrent peisen. I Strand lot det til at forandringen har foregått tidligere; der skulle dog være to eller tre røkovnstuer å se enda. I Høle hadde gårdenes bebyggelse et kjennelig jærsk preg, og en gammel mann har sagt meg, at han minnes ikke å ha sett mer enn to røkstuer i dette soknet, og det var på dårlige husmannsplasser. På selve Jæren eller lenger syd eller øst fann Sundt, tross adskillige undersøkelser, ingen sikre spor av røkovn. Han konkluderer derfor med at sydgrensen for røkovnstuen er mellom Ryfylke fjorddistrikt og Jærens sletteland. Lenger sør fantes kun årestuer med eldstedet ute på gulvet. Etter hans vurdering ligger Bjerkreim i området med årestuer, dvs med eldstedet midt ute på gulvet.

BYGGESKIKK PÅ JÆREN OG BYGDENE INNENFOR

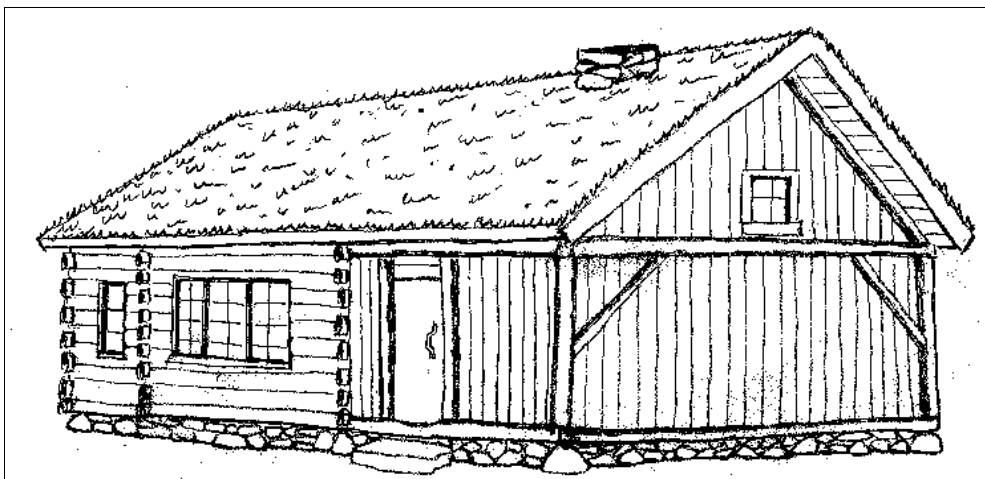
Eilert Sundt antar at årsaken til at det på Jæren og bygdene innenfor ikke finnes røkovnstuer er at bilegger-ovner har kommet inn tidlig i bygningshistorien. Han har sett at adskillige bilegger-ovner er ifølge innstøpt årstall eldre enn 200 år, dvs. eldre enn ca. 1660. Grunnen til dette kan være at det i disse distrikter, på grunn av mangel på trevirke, benyttes torv til brenne. Torvet er ikke egnet i en røkovn, til den type ovn trengs det ved i store mengder. Derfor har de i dette distriktet gått med en gang over fra åre midt på gulvet til å nytte en grue og bilegger-ovn i stuen. Mye tyder på at han har rett i sine antagelser.

BYGGESKIKK I BJERKREIM FØR ÅRET 1800

Som allerede nevnt fantes det en bebodd årestue i Ørsdalen i 1863. Denne har kanskje vært minst 200-300 år gammel, og som en etterlevning fra oldtiden. Vi vet lite om denne første tiden, men regner med at omleggingen fra åre til skorstein skjedde gradvis i perioden 1500-1800. Først i byene, senere utover landsbygda. Bilegger-ovn har kommet i vanlig bruk sist på 1600-tallet og utetter. De første jernovnene ble laget omkring 1620.

Årestuen regnes som fullt utviklet på 1200-tallet. Gulvet var hardstampet mold eller leir. Veggene var av kraftig, laftet tømmer. Med små endringer var årestuen i vanlig bruk som bolig gjennom hele middelalderen og som vi har sett i store trekk frem til omkring 1750. Etter at nye hus ble bygget på gårdene, var det vanlig å bruke gamle årestuer som bryggerhus (eldhus) i sommerhalvåret.

ÅSENHuset I BJERKREIM

Huset er bygget omkring 1710 og bestod av en tømret stove og kammers i ene enden. I motsatt ende av stova ble et tilbygg av reisverk satt opp. I dette rommet (eldhuset), inntil tømmerveggen, ble grua muret opp.

Under restaureringen av huset ble det i 2004 under kammerset funnet en eikestokk, som viste seg å være bunnsvill hvor inngangsdøra stod. Fra denne stokken lot det seg gjøre å rekonstruere eldhuset. Her var grua hvor maten vart tilberedt, og i stova var det bilegger-ovn. Det er antatt at «gamlehuset» var ei årestove. Les mer om dette i artiklene «Åsen i Bjerkreim» og «Åsenhuset 1710» på denne nettsiden.

RØYKOVNSTOVA

Maleriet «Haugianerne» av Adolph Tidemand (1848) viser en røykovnstove. Vi ser den åpne ovnen i rommets hjørne bak predikanten, og røyken som går ut i taket gjennom ljoren.

Aaland Gård, april 2011
Paul Tengedal